

УДК 930 (94 (477.7))

ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УРСР У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Тетяна Іванова

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Україна, 54003, м. Миколаїв, пл. Адміралтейська, 1
e-mail: tata_iv_@ukr.net

Україна є багатонаціональною державою, де проживають різні етнічні групи населення. З давніх-давен тут проживали греки євреї, німці, поляки, болгари та представники інших національностей. Останнім часом особливий інтерес вітчизняних і зарубіжних істориків, учених-науковців викликає дослідження проблем з історії єврейського населення України.

В історичній долі євреїв Півдня України 20-30-ті рр. ХХ ст. посідають виняткове місце. У стислі історичні терміни здійснені непересічні, всеохоплюючі зміни в усіх сферах буття євреїв, що невпізнанно змінили їх політичне й економічне обличчя. Натомість поряд з масовими репресіями проти українців, сталінські репресії 1920-30-х рр. торкнулись і єврейського народу.

У міжвоєнний період встановилася й активно функціонувала командно-адміністративна система у СРСР, яка підпорядкувала собі всі сфери суспільного життя країни. Довгий час під пресом більшовицької ідеології перебувала й історична наука. Радянський тоталітарний режим був кровно зацікавлений у знищенні, утаємниченні або фальсифікації документів, що суперечили офіційному трактуванню історії та могли породжувати серед громадського загалу сумніви у непогрішимості методів соціалістичного будівництва. У цьому контексті актуальним є вивчення ступеня дослідження проблем історії єврейської національної меншини південного регіону УРСР у 20-30-ті рр. ХХ ст.

1920-ті рр. пов'язані з реалізацією політики коренізації у СРСР та УСРР та характеризуються появою перших поодиноких досліджень з національної тематики переважно культурно-освітнього характеру.

Серед публікацій цього періоду слід виді-

лити роботу П. Буценка «Радянське будівництво і національні меншини на Україні» (1928). У ній автор розкрив успіхи та проблеми партійно-державних органів, досягнуті у ході реалізації національної політики більшовицької влади стосовно національних меншин України.

Своєрідними дослідженнями можна вважати матеріали фахівців, які розкривають завдання та дають характеристику національної політики радянської влади. До них слід віднести роботи Г. Мансурова «За культурное строительство национальностей» (1927) та О. Полоцького «Культурна п'ятирічка України» (1929). Ці праці вирізняються багатим фактичним матеріалом і слабким критичним підходом до його викладу, мають здебільшого декларативний характер та є друкованою пропагандою радянської системи освіти і культурного життя.

Яким же чином радянська влада «опікувалася» проблемами євреїв УРСР?

Після остаточного утвердження в Україні держави диктатури пролетаріату національні питання, зокрема й єврейське, вирішувалися через різні національні секції (відділи) ЦК КП(б)У (єврейську, латиську, литовську, татарську, німецьку тощо, організовані у 1919-1921 рр.). Певна допомога євреям, постраждалим від погромів у громадянській війні, продовження діяльності Єврейського народного університету, ректором якого призначено М. Зільберфарба, були переважно епізодичними заходами радянської влади стосовно «опікування» євреїв [1].

Реалізацію ж державної етнополітики фактично започаткував Комісаріат з питань єврейської національної культури на чолі з колишнім членом Центральної Ради, а пізніше більшовиком І. Хургінім. Зберігся перший наказ від 7 лютого 1919 р., де розкрито схе-

му організації Комісаріату. Надії на перехід влади в установах національного самоуправління до єврейського трудового народу з пролетаріатом на чолі, на заміну громад радами робітничих депутатів не виправдалися. Отримавши у спадок неналагоджений апарат колишнього Міністерства з єврейських справ, відсутність фінансування та розпоряджень уряду, Комісаріат не зміг розгорнути активної діяльності. Незважаючи на це, Комісаріат продовжував діяти як загальна канцелярія, що у поточній роботі замінила майже всі відділи та департаменти. Різні погляди більшовиків та їх союзників з Бунду зумовили, що 28 квітня 1919 р. Політбюро ЦК КП(б)У відмовило в юридичному оформленні Комісаріату. Подібне рішення було і до утворення Наркомнацу при уряді УСРР у 1920 р. Нова національна політика, проголошена Х з'їздом РКП(б) у березні 1921 р., спонукала політбюро ЦК КП(б)У ухвалити 23 квітня 1921 р. постанову про утворення, замість Наркомнацу, Відділу національних меншин при НКВС, якому підпорядковувалися всі підвідділи, зайняті роботою серед національних груп. До його завдань входило довести, що проголошений принцип самовизначення національностей не є порожнім звуком. Спеціальні органи державної влади, що проводили роботу серед національних меншин, утворилися у республіках, що входили до СРСР.

У травні 1921 р. президія ВУЦВК прийняла рішення про створення відділу національних меншин при Наркоматі внутрішніх справ. Головою відділу призначили комуніста єврейської національності І. Сударського [2, с. 113]. Відділ національних меншин вивчав етнічний склад населення республіки. У роботі враховувалися особливості соціально-класового розшарування низки національних груп, зокрема, євреїв, $\frac{2}{3}$ яких до революційних подій були зайняті у сфері дрібної торгівлі та кустарно-ремісничого виробництва і тільки 4% – пов'язані з великою промисловістю (підприємці, службовці, робітники).

При відділі національних меншин НКВС створено єврейський підвідділ, що поряд з польським і німецьким відділами, діяв як в Одеській, так і в Київській, Катеринославській і Донецькій губерніях. У деяких

губерніях створювалися єврейські секції.

Становище змінюється на краще, коли наприкінці 1920-х рр. в Одесі при оргвідділі міськради було створено комісії у справах національних меншостей, що координували діяльність адміністративних і господарських органів, культурно-освітніх і медичних організацій, закладів соціального забезпечення. Планувалося, навіть, проведення радіопередач єврейською мовою [3, с. 13].

Помітний внесок у розв'язання національного питання на Півдні України зробила комісія Одеського губкому партії у справах національних меншостей. Херсонське бюро складалося з 21 члена: 14 євреїв, 2 поляків, 2 німців, 1 вірмена, 1 грека, 1 татарина. При Одеському губкомі партії працював єврейський відділ під керівництвом представника відповідної національності.

У практику роботи увійшла така форма, як окружні наради, пов'язані з життям нацменшостей округу. На першій окружній нараді з 112 делегатів німців було 34, євреїв – 25, болгар – 17, молдаван – 12, поляків – 11, українців – 5, французів – 2, по одному представнику від сербів, латишів, вірмен, угорців, татар, греків, де розглядалися питання економічного та культурного життя національних меншостей [4, с. 75].

Одним із позитивних моментів політики коренізації є надання можливості займатися краєзнавчою роботою серед національних меншин. У цьому напрямку у 1920-ті рр. відзначається діяльність етнографічної комісії при ВУАН та істориків С. Ялі, С. Цветка та К. Квітки, у працях яких поданий яскравий матеріал про фольклорні традиції євреїв та інших національностей України. Незважаючи на пропагандистський і популяризаторський характер, згадані дослідження мають історіографічну цінність, оскільки дають уявлення про найбільш поширені тоді погляди та оцінки політико-правового становища єврейської меншини.

Серед праць 1920-х рр. є узагальнюючі роботи з проблем адміністративно-територіального будівництва як, наприклад, робота П.І. Буценка «Національні меншості України» (1928) і публікації, в яких висвітлюється історія єврейських національних рад і районів. Це праці Я. Кантора «Єврейське хліборобство на Україні» (1928-1929) та

С. Ялі «Російські ради на Україні й завдання до поживлення їхньої роботи» (1927). У роботах вказується, що у 1926 р. у Херсонській окрузі утворені єврейські національні райони – Сейдемінухський, який у 1927 р. перейменовано у Калініндорфський і Новозлатопільський. Станом на 1 січня 1931 р. у досліджуваному регіоні залишився існувати один єврейський національний район – Калініндорфський Херсонської округи.

За даними Всесоюзного перепису населення 1926 р. в Одеській губернії (сучасні Одещина, Миколаївщина та Херсонщина), євреїв налічувалося 316591 осіб (9,4% від загальної кількості населення регіону) [5, с. 12-13].

Важливими працями щодо історії південноукраїнських євреїв є також і публікації працівників установ, що обслуговували національні меншини (Центральний комітет національних меншин, окружні бюро національних меншин). У цих роботах розглядалися проблеми реалізації політики коренізації в Україні [6].

1920-ті рр. стали часом відносної теоретико-методологічної строкатості історичних досліджень, активної розбудови дисциплінарних історичних і краєзнавчих студій, що віднайшло прояв у створенні низки науково-дослідних установ і структур, таких як Інститут єврейської культури, створений у 1929 р. Втім, очікуваного бурхливого розвитку історичних досліджень у даному напрямку не відбулося.

Отже література 1920-х рр. містить значний фактичний матеріал, який у загальних рисах ілюструє становище національних меншин.

Від початку 1930-х і до середини 1950-х рр. через жорсткий ідеологічний контроль усіх сфер життя радянського суспільства відбувається згорання наукових досліджень з проблем історії українських євреїв.

Згодом у 1956-1985 рр. під впливом рішень XX з'їзду відбувається збільшення кількості наукових праць з єврейської тематики. У цей час відбувається поступове зростання інтересу науковців до національного питання. Показовою є робота В. Бондаренка та М. Дарагана «Переписи населення в СРСР» (1958), де аналізуються дані Всесоюзного перепису 1926 р. (чисельність, розмі-

щення, культурний рівень населення). Продовжують тематику переписів населення книги В. Наулка «Національний склад населення Української РСР по матеріалам переписів населення» (1964) та «Етнічний склад населення України. Статистико-картографічне дослідження» (1965). Написані ці праці винятково з позицій комуністичної ідеології.

Упродовж 1980-х рр. вийшла перша публікація М. Журби «Діяльність громадських організацій радянського села по інтернаціональному вихованню трудящих (1921-1932)» (1982), що у наступні роки заявив про себе як кваліфікований дослідник з проблем культури й освіти національних меншин, зокрема і євреїв, висвітлив питання культурно-просвітницької роботи серед багатонаціонального населення республіки у 1920-ті рр.

Велике значення наприкінці названого історіографічного періоду мають статті та дисертаційні дослідження Б. Чирка (1983) і В. Вовка (1977), які ввели до вжитку в історичній літературі віджилий термін «національна меншина».

Отже, наукові праці другої половини 1950-х – середини 80-х рр. доволі стримані та спрямовані на відображення партійної концепції соціально-економічної та культурної реконструкції у радянських умовах національних меншин. У цілому автори досліджень вихваляли керівну роль комуністичної партії, втім сама актуалізація проблематики національних меншин напередодні розвалу Радянського Союзу багато важила у тематичному зростанні історичної науки, в її поступовому вивільненні від партійного впливу.

У контексті політики «перебудови» (1985-1991 рр.) з'являються численні наукові роботи з досить критичною оцінкою національної політики більшовиків. Демократизація у суспільстві викликала посилений інтерес до історичних досліджень, присвячених аналізу національної політики комуністичної партії у Радянському Союзі і, зокрема в УРСР.

Єврейській національній меншині, що була однією з найчисленніших етнічних груп Півдня України у 1920-30-ті рр., присвячені дослідження С. Єкельчика «З історії українсько-єврейських відносин» (1990). У них розглядається питання історії українсько-єврейських відносин.

Найчисленнішу групу спеціальних досліджень з проблематики становлять статті, брошури, книги, дисертації, присвячені висвітленню історії однієї з найчисленніших етнічних груп Півдня України 1920-30-х рр. Саме єврейській національній меншині присвячені дослідження О. Наймана, Я. Хонігсмана, В. Кабузана і В. Наулка, В. Орлянського. Спираючись на історичні джерела, автори доводять, що трагічність долі єврейської меншини спричинена ідеологізацією суспільства, встановленням тоталітарної системи у 1930-ті рр. [7].

У сучасних наукових розробках висвітленню питання історії національних меншин на Півдні України приділяється значна увага. Дослідження В. Шкварця «Історія рідного краю. Миколаївщина» (2003), І. Міронової «Національні меншини України» (2006) охоплюють різні сфери історичного минулого національних меншин Півдня України, зокрема і євреїв. Це і економічні проблеми, і соціальні аспекти національно-культурної політики комуністичної влади.

Історик М. Шитюк присвятив низку праць саме історії євреїв у 20-30-ті рр. ХХ ст., де розглянув проблеми репресій, голодоморів і повстанського руху єврейської меншини [8].

Суттєві надбання відбулися у галузі збирання історичної спадщини єврейської громади. У 2003 р. Центр вивчення та публікації документів єврейської історії «Бережи та пам'ятай» видав змістовну збірку з добре впорядкованим допоміжним апаратом за редакцією Л. Килимника, де зібрані матеріали про суспільно-політичний рух і культурне життя єврейської громади, її реакцію на діяльність радянської влади. Однією з центральних проблем, що висвітлюється збіркою, є питання про знищення основ єврейського обштинного життя. Розмірковування над етнокультурним розвитком євреїв у Радянському Союзі та шляхами збереження національної ідентичності «єврейської вулиці» становлять основу видання [9].

У 2002 р. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ підготував збірку «Єврейські політичні партії та рухи в Україні в кінці ХІХ-ХХ століттях: документи і матеріали», що розкриває логіку розвитку єврейського політичного руху у пореформе-

ній Росії та у післяреволюційну добу [10].

13 цікавих документів, які висвітлюють історію євреїв Миколаївщини у досліджуваній період, опубліковані у 2-му томі збірки «Єврейське населення на Миколаївщині», виданій Державним архівом Миколаївської області та Миколаївським товариством єврейської культури за сприяння американської благодійної організації [11].

Особливе місце у документальному масиві займають рішення вищих державних органів незалежної України. Насамперед, це рішення вищих органів сучасної державної влади України про видання багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», затверджене постановами Верховної Ради України та Кабінетом Міністрів України [12]. Ця програма влади увічнить пам'ять наших земляків, що стали жертвами політичних репресій.

Мемуарні джерела відіграють особливу роль. Спогади представників єврейського народу, хоча і мають певний суб'єктивізм, але відображають зміну пріоритетів міжетнічного спілкування, умов господарського й етнокультурного життя, світоглядну трансформацію під впливом гасел пролетарського інтернаціоналізму та класової єдності етнічних громад в умовах радянської дійсності. У цьому відношенні цікаві колективні спогади нащадків єврейських колоністів [13].

Отже, історія єврейської національної меншини Південної України 20-30-х рр. ХХ ст. висвітлена у численній монографічній і публіцистичній літературі. У той же час відсутнє комплексне дослідження, в якому було б розглянуто низку актуальних проблем історії євреїв Південної України тоталітарної доби (політико-правове й економічне становище, здійснення державних репресій відносно євреїв Півдня УСРР). Дана проблема досліджувалася лише фрагментарно.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: енциклопедичний довідник / [ред.-уклад. І. Курас]. – К.: Головна редакція УРЕ, 1987. – 366 с.
2. Гусев В.І. Бунд, комфарбанд, евсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917-1921 рр.) / Віктор Іванович Гусев. – К.: Асоціація «Україна», 1996. – 149 с.
3. Євнух В.Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспект / Володимир Борисович Євнух. – К.: Либідь, 1997. – 91 с.
4. Чирко Б.В. Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні, 1923-1930 рр. / Богдан Владимиро-

вич Чирко // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 74-76.

5. Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Т. XIII. – М.: ЦСУ СССР, 1929. – С. 12-13.

6. Буценко А.И. К вопросу районирования Украины: краткий обзор работ по районированию УССР за 1922-23-24-25 годы в связи с переходом на трехступенную систему управления / Афанасий Иванович Буценко. – Х.: Б. и., 1925. – 61 с.; Буценко А.И. Работа среди национальных меньшинств на Украине / Афанасий Иванович Буценко // Советское строительство. – 1927. – № 1. – С. 79-85.; Буценко П.И. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР / Панас Іванович Буценко. – Харків: Видання ОРГІНСТРУ ВУЦВК, 1928. – 26 с.

7. Найман О.Я. История евреев Украины / Александр Якович Найман. – К.: Академія історії та культури євреїв України ім. Шимона Дубнова, 2003. – 496 с.; Найман О.Я. Життя прожити... 3 історії розселення євреїв на українській землі у ХХ ст. / Александр Якович Найман // Відродження. – 1993. – № 8. – С. 66-69.; Хонигсман Я.С. Евреи Украины (краткий очерк истории) / Яков Хонигсман, Александр Найман. – К.: Изд-во Украинско-финского института менеджмента и бизнеса, 1992. – Ч. 1. – 158 с.; Кабузан В.М. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення / В.М. Кабузан, В.І. Наулко // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 56-68; Орлянський В.С. Євреї України в 20-30-ті роки ХХ сторіччя: соціально- політичний аспект / В.С. Орлянський. – Запоріжжя: Запорізький державний технічний ун-т, 2000. – 252 с.

8. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття / Микола Миколайович Шитюк. – К.: Тетра, 2000. – 533 с.; Шитюк М.М. Сталінські репресії 20-50-х років ХХ століття проти єврейського населення Миколаївщини / Микола Миколайович Шитюк // Єврейське населення на Николаевщині. – Николаев: Возможности Киммерии, 1996. – С. 35-39.

9. Еврейский вопрос: поиски ответа. Документы 1919-1926 гг. – Вып. 1 / Центр изучения и публикации документов еврейской истории «Храни и помни» / Предисловие, примечания, приложения Л.И. Килимника. – Винница: Глобус-пресс, 2003. – 351 с.

10. Єврейські політичні партії та рухи в Україні в кінці ХІХ-ХХ століття: документи і матеріали. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, 2002. – 280 с.

11. Еврейское население на Николаевщине: сборник документов и материалов / [уклад. Л. Левченко]; Государственный архив Николаевской обл., Николаевское общество еврейской культуры. – Николаев: Атолл, 2004. – Т. 2. – 160 с.

12. Про підготовку багатотомного науково-документального видання про жертви репресій на Україні – Постанова Верховної Ради України № 2256 – XII від 6 квітня 1992 року // Голос України. – 1992. – 10 квітня.

13. Еврейская колония в южных степях (коллективные воспоминания) / [А. Славин, Я. Шайкин, М. Бибе, В. Большан, М. Кальман, Н. Рябко] // Еврейское население Юга Украины. Ежегодник: исследования, воспоминания, документы. – Харьков; Запорожье: Еврейский мир, 1998. – С. 250-261.

Іванова Тетяна Єврейське населення півдня УСРР у міжвоєнний період: історіографічний огляд

У статті аналізується стан наукової розробки проблем історії єврейської національної меншини в 1920-1930-х рр. на півдні УСРР. Досліджуване питання розглянуто згідно умовного поділу вітчизняної історіографії на такі періоди: 1) 1920-і – 1930-і роки; 2) 1940 – середина 50-х років; 3) друга половина 1950-х – середина 80-х рр.; 4) друга половина 1980-х; 5) 90-ті рр. ХХ ст. – до сьогодні.

Ключові слова: історіографія, єврейська національна меншина, Південь України, етнополітика, національні райони, коренізація, репресії

Іванова Татьяна Еврейское население юга УССР в межвоенный период: историографический обзор

В статье анализируется состояние научной разработки проблем истории еврейского национального меньшинства в 1920-1930-х гг. на юге УССР. Исследуемый вопрос рассмотрен согласно условного разделения отечественной историографии на такие периоды: 1) 1920-е – 1930-е годы; 2) 1940 – середина 50-х годов; 3) вторая половина 1950-х – середина 80-х гг.; 4) вторая половина 1980-х; 5) 90-е гг. ХХ ст. – до сегодняшнего дня.

Ключевые слова: историография, еврейское национальное меньшинство, Юг Украины, этнополитика, национальные районы, коренизация, репрессии.

Ivanova Tatyana The Jewish population south of the USSR in the interwar period: historiographical review

Recently, a special interest of native and foreign historians, scientists and scholars is the study of the history of the Jewish problem in Ukraine.

In the interwar period established and actively operated command-administrative system in the Soviet Union, which took control of all spheres of public life. For a long time under the pressure of Bolshevik ideology was historical science. Soviet totalitarian regime was vitally interested in the destruction, clandestine manner or falsification of documents that contradicted the official interpretation of history and could give rise of doubts among the public at large in the infallibility of socialist construction. In this context, relevant research is to study the degree of problems in the history of the Jewish minority in the southern region of the USSR 20-30s of XX century.

The research was conducted within the periodization of Soviet historiography that exists in the national historical science:

1. The first stage – 1920-ies – related to the implementation of indigenization policy of the USSR and the Ukrainian SSR and characterized by the first single from the National Research topics mainly cultural and educational nature. Literature of the 1920s contains significant factual material, which in general shows the status of national minorities, including Jewish.

2. The beginning of the 1930s – mid 1950s. – through hard ideological control all spheres of Soviet society is clotting research on problems of international relations problems in the history of Ukrainian Jews.

3. During the 1956-1985 influenced the decisions of the XXth Congress an increase in the number of scientific publications with Jewish topics. Thus, the scientific work of the second half of the 1950s – mid 80s. Rather modest and aimed

at mapping the party concept of socio-economic and cultural reconstruction in Soviet conditions of national minorities. In general, the research authors praised the leading role of the Communist Party, though she actualization minority issues on the eve of the collapse of the Soviet Union, many weighed in thematic growth history, its gradual release of party influence.

4. In the context of the policy of «perestroika» (1985-1991) There are numerous scientific works on a rather critical assessment of the national policy of the Bolsheviks. The democratization of society has caused increased interest in historical research devoted to the analysis of the national policy of the Communist Party of the Soviet Union, particularly in the USSR.

5. In the period after independence, Ukraine (1991-2015). That the study of history the Jewish community in the USSR goes to a new level; formed a circle of experts and scientific institutions that develop general direction of the history of national ethnic policy and the history of the Jewish people. Research by Shityuk M., Shkvarets V., Mironova I. cover different areas of the historical past of National Minorities in Southern Ukraine, including Jews. This economic problems and social aspects of national cultural policies of the communist government and problems of repression, famine and insurgency Jewish minority.

Keywords: *Jewish minority, south Ukraine, ethnic policy, national districts, indigenization, repressions*

Рецензенти:

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 21.03.2016 р.